

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.729

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН НА МИРНІ ЗІБРАННЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL RIGHTS OF CITIZENS FOR PEACEFUL ASSEMBLY: THE CONTEMPORARY STATUS OF LEGAL REGULATION IN UKRAINE

Адашис Л.І.,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави та права
Університет митної справи та фінансів

Дробко О.А.,
студент магістратури юридичного факультету
Університет митної справи та фінансів

Стаття присвячена проблемам правового регулювання та реалізації в Україні конституційного права громадян на мирні зібрання. Право збиратися мирно є одним зі способів вільного вираження поглядів, зокрема з метою привернути увагу влади до суспільних проблем і потреб на місцевому чи загальнодержавному рівні. Автори досліджують підходи різних учених до визначення поняття «мирні зібрання», нормативне регулювання цього питання в Україні, а також національну та міжнародну практику реалізації громадянами права на мирні зібрання, і пропонують варіанти вдосконалення та гармонізації законодавства з питань проведення мирних зборів.

Ключові слова: свобода мирних зібрань, нормативне регулювання права на мирні зібрання, публічні заходи, механізм реалізації права, права людини.

Статья посвящена проблемам правового регулирования и реализации в Украине конституционного права граждан на мирные собрания. Право собираться мирно является одним из способов свободного выражения мнений, в том числе с целью привлечь внимание властей к общественным проблемам и нуждам на местном или общегосударственном уровне. Авторы исследуют подходы различных ученых к определению понятия «мирные собрания», нормативное регулирование этого вопроса в Украине на сегодняшний день, а также национальную и международную практику реализации гражданами права на мирные собрания, и предлагают варианты усовершенствования и гармонизации законодательства по вопросам проведения мирных собраний.

Ключевые слова: свобода мирных собраний, нормативное регулирование права на мирные собрания, публичные мероприятия, механизм реализации права, права человека.

The article is devoted to problems of legal regulation and implementing the constitutional right of citizens to peaceful assembly in Ukraine. The right to assemble peacefully is one way of expressing opinions in a peaceful way in order to attract the attention of the authorities to social problems and needs at the local or national levels. Authorities consider peaceful assembly as one of the indicators of public opinion, on the basis of which they should pursue their policy. The society sees peaceful assembly as a reflection of democracy level in the state. If we consider the right to freedom of peaceful assembly through the prism of a normative regulations, it requires more support by establishing a mechanism for its implementation and protection, first of all in the provisions of the relevant law. The authors investigate the approaches of different scholars to the definition of «peaceful assembly», national and international practices of citizens' right to peaceful assembly and offer options for improving and harmonizing legislation on peaceful assembly.

Peaceful assembly acts as constitutional forms of direct democracy, the decisive feature of which should be clear regulation at the legislative level and increased security by the state.

Peaceful assembly can only be of a collective nature, since it expresses the interests of a certain group of individuals. The main purpose of peaceful assembly is the expression of a variety of (political, economic, cultural, religious, etc.) views or their formation.

Many legislative proposals and attempts by parliamentarians to adopt a relevant law, unfortunately, failed. Therefore, the article says that adopting a law which would establish a mechanism for the implementation of the right to peaceful assembly and would reinforce the effect of Article 39 of the Constitution of Ukraine is an important stage in the state-building which occurs now in Ukraine and which will eventually lead to constructing a model European state.

The legislation of Ukraine as for peaceful assembly especially needs improving not only in accordance with the recent changes in the social and public life of our country, but also in accordance with the provisions of international human rights instruments that are sources of the rights of our state. At the same time, the process of normative consolidation and expansion of different forms to hold peaceful assembly requires further researches.

Key words: freedom of peaceful assembly, legal regulation of the right on the peaceful assembly, public events, mechanism for the realization of law, human rights.

Проблематика мирних зібрань завжди була, є та буде актуальною. Це не дивно, адже право збиратися мирно є одним зі способів вільного вираження поглядів, зокрема, з метою привернути увагу влади до суспільних проблем і потреб на місцевому, загальнодержавному та навіть міжнародному рівні. Для влади мирні зібрання повинні бути одним із індикаторів суспільної думки, з урахуванням якої їй слід проводити свою політику. Для суспільства мирні зібрання відображають рівень демократії в державі. Так, у новітній історії є чимало реальних прикладів, які свідчать про те, що так звані «майдани» – це ефективний механізм

реалізації та забезпечення суверенітету Українського народу, який має ПРАВО визначати політичну, економічну та соціальну долю своєї країни, використовуючи для цього в якості інструмента мирні зібрання. Проте право на свободу мирних зібрань, якщо розглядати його крізь призму нормативного регулювання, вимагає більшого забезпечення шляхом встановлення механізму його реалізації та захисту, насамперед у положеннях відповідного закону. Водночас відсутність такого закону не перешкоджає приватним особам організувати та проводити мирні зібрання, оскільки це право гарантується ст. 39 Конституції України.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється проблемою правового регулювання права на проведення мирних зібрань, відсутністю належної процедури та відповідного закону.

У вітчизняній юридичній науковій літературі питання, присвячені праву на мирні зібрання, досліджували багато вчених, серед яких О. Васьковська, О. Власенко, О. Галус, М. Козюбра, А. Колодій, Ю. Лемішко, Р. Мельник, Г. Мурашин, М. Оніщук, В. Погорілко, В. Поліщук, А. Селіванов, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, А. Шевченко, Ю. Шемшученко та інші.

Метою статті є дослідження законодавчого регулювання проведення мирних зборів на міжнародному та національному рівні, доведення доцільності прийняття закону щодо права на проведення мирних зібрань.

Виклад основного матеріалу. Стратегічним курсом державотворення України є розбудова правової держави, держави, яка функціонує на засадах верховенства права, де реально забезпечуються права й свободи людини, де діють шляхетні й досконалі закони, де панує висока правова культура. Верховенство права – система державного й суспільного устрою, де права й свободи є найвищою цінністю, а їх забезпечення стає пріоритетом держави, де сама влада перебуває під контролем закону, обмежується правом, а право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості для свавілля чиновників [1, с. 47].

Так, одним із ключових і фундаментальних прав, що належать українському народові як джерелу влади, є право на мирні зібрання. Свобода мирних зібрань гарантується Конституцією України й може бути обмежена лише судом і тільки в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення чи захисту прав і свобод інших людей [2, с. 2].

На практиці під час проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій виникає багато порушень. Це пов'язано з відсутністю законодавчого визначення понять мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій та інших можливих форм реалізації ст. 39 Конституції.

На думку В. Погорілка та В. Федоренка, збори громадян – це форма безпосередньої демократії, що передбачає мирні зібрання громадян України, без зброї, для вирішення певних суспільно значущих питань. У цьому визначенні наголошується, що збори є саме формою безпосередньої демократії і що вони проводяться із суспільно значущих питань [3, с. 137].

О. Галус під зборами розуміє форму безпосереднього народовладдя, яка полягає в колективному обговоренні та вирішенні громадянами найважливіших питань державного та суспільного життя шляхом зібрання їх мирно, без зброї в заздалегідь визначеному місці й у заздалегідь визначений час [4, с. 44].

Досить критично сприймається нами визначення мирних зібрань, запропоноване О. Тронько. Так, під мирним зібранням вона розуміє форму безпосередньої демократії, що проявляється в організованих і санкціонованих компетентними органами публічної влади, за належним завчасним їх повідомленням, діях або явищах соціального мирного характеру, що відзначаються наявністю великої кількості осіб, які збираються в громадських місцях просто неба або в закритих приміщеннях із метою вираження свого ставлення до суспільних явищ і проблем [5, с. 11]. Відповідне право не повинне мати дозвольного характеру, а отже, і потребувати будь-якого санкціонування.

О. Власенко трактує мирне зібрання як колективний або індивідуальний, мирний, доступний кожному публічний захід за участі громадян України, іноземців, осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, що проводиться з метою формування та (або) висловлення позиції щодо різноманітних питань

суспільного життя, привернення уваги громадськості, підтримки, захисту чи висловлення протесту щодо будь-яких рішень державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій усіх форм власності; проводиться в передбачених законодавством України формах із використанням різноманітних засобів наглядної агітації, а також гучномовних технічних засобів (або без них) [6, с. 8]. Отже, дослідниця вважає, що мирне зібрання може проводитися не лише колективно, а й індивідуально. Однак, на наш погляд, термін «зібрання» вже сам по собі передбачає наявність декількох осіб.

Стаття 39 Конституції України прямо передбачає право громадян збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону й лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку. Відповідно до ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Це положення конкретизується в ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (визнається право на мирні збори). Здійснення цього права не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб. Зазначене право відповідає положенням ст. 11 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Але зміст ст. 39 Основного Закону держави дещо відрізняється від європейської норми: в останній ідеться про кожну людину, а в Конституції – лише про громадян.

Крім того, право на свободу мирних зібрань регламентоване низкою інших міжнародних і європейських актів, зокрема:

– у ст. 15 Конвенції про права дитини зазначено, що держави-учасниці визнають право дитини на свободу асоціацій і **свободу мирних зібрань**. Щодо реалізації цього права не можуть застосуватися будь-які обмеження, за винятком тих, що реалізуються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я чи моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб;

– у ст. 15 Американської конвенції про права людини визначається право на мирні зібрання без зброї. Користування цим правом не може піддаватися жодним обмеженням, за винятком тих, що накладаються відповідно до закону та є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної або громадської безпеки, громадського порядку чи охорони здоров'я та моральності, прав і свобод інших осіб;

– у ст. 12 Конвенції Співдружності незалежних держав про права та основні свободи людини (Конвенція СНД) зазначено таке: «1. Кожна людина має право на свободу мирних зібрань і на свободу асоціацій з іншими, зокрема право створювати профспілки та вступати в них для захисту своїх інтересів. 2. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що передбачаються законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної та громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Ця стаття не перешкоджає встановленню законних обмежень користування цими правами для осіб, які належать до складу збройних сил, правоохоронних або адміністративних органів держави» [7];

– у Копенгагенському документі ОБСЄ (п. 9.2) указано, що кожна людина має право на мирні зібрання та демонстрації. Будь-які обмеження, що можуть бути перед-

бачені щодо реалізації цих прав, установлюються законом та відповідають міжнародним стандартам [8].

Звертаючись до українського законодавства, слід констатувати, що чинне законодавство з питань організації й проведення мирних заходів є не просто недосконалим, а взагалі відсутнє. Так, питання організації й проведення мирних заходів регулювалось Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306 «Про порядок організації й проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» (далі – Указ), який згідно з п. 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України був чинним у частині, що не суперечила Конституції [9]. Проте нині зазначений Указ визнаний неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій) [10], а отже, він утратив чинність. Таку ж позицію висловив і Вищий адміністративний суд України, зазначивши, що «оскільки норми цього Указу встановлюють дозвільний (ресстраційний) порядок проведення мирних зібрань і надають право органам влади та місцевого самоврядування заборонити їх проведення, у той час як норми Конституції України передбачають повідомний порядок проведення зібрань (шляхом сповіщення органів влади) і надають повноваження заборонити проведення мирного зібрання тільки суду, зазначений акт не підлягає застосуванню судами під час вирішення судами справ цієї категорії» [11, с. 60].

Таким чином, вимоги щодо порядку організації й проведення мирних заходів, строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, документів, які мають бути долучені до заяви про проведення мирного заходу, тощо законом наразі не врегульовані, а судова практика щодо мирних зібрань в Україні поки що має мало спільного з європейськими стандартами у сфері прав людини. Немає й детальних роз'яснень Вищого адміністративного суду, Конституційного суду з таких питань. Цьому сприяє й відсутність спеціального закону, який відповідав би міжнародним стандартам та ідеї про те, що зібрання, поки воно є мирним, не може вважатися незаконним [12, с. 62].

Так, у Рішенні Європейського суду з прав людини «Веренцов проти України» (заява № 20372/11) заявника було притягнуто до адміністративної відповідальності за порушення порядку проведення й організації мирних демонстрацій. Такі дії, на думку Суду, становили втручання в права заявника, гарантовані ст. 11 Конвенції. Проте національним законодавством не було визначено порядок проведення мирних демонстрацій. Отже, втручання не було законним. У справі «Шмушкович проти України» (заява № 3276/10) заявник провів мітинг. У зв'язку з тим, що він повідомив державні органи про його проведення надто пізно, його було притягнуто до адміністративної відповідальності. Суд указав, що втручання в право заявника на свободу мирних зібрань не було передбачене законом (із тих же підстав, що й у справі Веренцова) [13].

Таким чином, правова неврегульованість проведення мирних зібрань в Україні призводить до того, що суди виносять рішення, які не мають правового підґрунтя. Більше того, такими рішеннями звужуються права та свободи громадян України.

Пленум Вищого адміністративного суду України постановою від 21 травня 2012 р. № 6 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо)» затвердив довідку про вивчення й узагаль-

нення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 рр. справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо). Довідка містить висновки про те, що в судовій практиці є негативні випадки задоволення позовів про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання лише за наявності формальних підстав для цього, коли суди не вдавалися до ретельного дослідження та належної оцінки обставин справи й наданих доказів. Певною мірою однією з причин цього є неврегульованість окремих питань реалізації права на мирні зібрання відповідним національним законом, іншою – недостатня обізнаність із міжнародними нормами щодо забезпечення права на мирні зібрання чи їх неправильне розуміння. У деяких випадках оцінка доказів викликала труднощі в судів.

Крім того, Пленум Вищого адміністративного суду України зазначив, що здійснений аналіз судової практики показує, що нагальною потребою для забезпечення конституційного права громадян на мирні зібрання є прийняття спеціального закону, який би регулював відносини у сфері мирних зібрань. Першочерговими питаннями, які потребують урегулювання таким законом, є, зокрема, визначення строків сповіщення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про проведення мирних зібрань, їх місця, часу проведення тощо. Необхідним видається визначення цим актом обставин (випадків), за наявності яких органи місцевого самоврядування не будуть мати повноважень на звернення до суду з позовами щодо обмеження в реалізації права на мирні зібрання [13, с. 26].

Відповідної уваги заслуговує й факт неодноразового ініціювання законопроектів щодо реалізації права на мирні зібрання в Україні. Зокрема, ще в 1998 р. до Верховної Ради України було подано два законопроекти: проект Закону України про мирні збори, поданий народним депутатом України Г. Удовенком, і проект Закону України про порядок організації й проведення мирних масових заходів і акцій в Україні, поданий народним депутатом України В. Пустовойтовим. У подальшому останній законопроект був узятий за основу постановою ВРУ № 2320-III від 22 березня 2001 р., а Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин було доручено доопрацювати зазначений законопроект з урахуванням положень проекту Закону України про мирні збори, поданого народним депутатом України Г. Удовенком, а також зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи, і внести його на розгляд Верховної Ради України на друге читання. Друге читання законопроекту відбулося аж у 2003 р., але мета так і не була досягнута.

Черговий проект Закону № 2450 «Про порядок організації проведення мирних заходів» був поданий до ВРУ народним депутатом України Ю. Тимошенко 06 травня 2008 р. Законопроект було прийнято за основу 03 червня 2009 р. До другого читання проект закону прийнято 03 жовтня 2010 р. Проте через незавершений правовий механізм і низку інших зауважень проект закону був направлений на повторне друге читання. Зауваженням Головного юридичного управління від 27 червня 2012 р. законопроект знову був направлений на повторне друге читання через необхідність суттєвого доопрацювання. На цьому шляху до прийняття вищезазначеного законопроекту завершився. Подальші спроби народних депутатів урегулювати питання щодо реалізації права на мирні зібрання завершилися у 2013 р., коли були подані законопроекти «Про свободу мирних зібрань» № 2508 від 4 липня 2013 р. і № 2508 а-1 від 17 липня 2013 р. Обидва законопроекти відкликано та знято з розгляду. Отже, сьогодні маємо невтішну картину невинуватих сподівань.

Висновки. Право на мирні зібрання закріплене в основних міжнародних документах із прав людини та в

законодавстві багатьох країн світу, зокрема й України. Безперечно, мирні зібрання є конституційними формами безпосереднього народовладдя, визначальною особливістю яких має стати чітка регламентованість на законодавчому рівні й підвищена гарантованість із боку держави.

Мирне зібрання може мати лише колективний характер, оскільки виражає інтереси певної групи осіб. Основною метою мирних зібрань є вираження різноманітних (політичних, економічних, соціальних, культурних, релігійних та інших) поглядів або їх формування.

Неодноразові законодавчі пропозиції та спроби парламентарів прийняти відповідний закон, на жаль, закінчува-

лися фіаско. Тому прийняття закону, який би встановлював механізм реалізації права на мирні зібрання та підсилював дію ст. 39 Конституції України, є важливим етапом новітнього українського державотворення та побудови зразкової європейської держави.

Законодавство України про мирні зібрання особливо потребує вдосконалення не лише відповідно до змін, які останнім часом відбулися в суспільному та державному житті нашої країни, а й відповідно до положень міжнародних документів із прав людини, що є джерелами права нашої держави. Процес нормативного закріплення та розширення переліку форм проведення мирних зібрань потребує подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко Ю. Доктринальні проблеми забезпечення верховенства права в процесі конституційної й судово-правової реформи в Україні / Ю. Шемшученко, В. Тертишник // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск, ч. 1. – 2017. – С. 46–52.
2. Куйбіда Р. Свобода мирних зібрань в Україні – вимір адміністративних судів. Аналітичний огляд судової практики за 2009–2011 роки / Р. Куйбіда, М. Серета // Центр політико-правових реформ, К. : 2011. – С. 1–18.
3. Погорілко В. Референдне право України : [навч. посібник] / В. Погорілко, В. Федоренко. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2006. – 366 с.
4. Галус О. До питання про визначення поняття та видів зборів, мітингів, походів і демонстрацій / О. Галус // Науковий вісник Херсонського державного університету. Секція «Юридичні науки». Випуск 3. Том 1. – 2013. – С. 43–47.
5. Тронько О. Адміністративно-правові засади реалізації права громадян на мирні зібрання : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.07 / О. Тронько // Київ, Науково-дослідний ін-т публічного права. – К., 2016. – 18 с.
6. Власенко О. Конституційне право громадян на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.02 / О. Власенко // Київ, Національна академія внутрішніх справ. – К., 2011. – 20 с.
7. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини : міжнародний документ від 26 травня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_070.
8. Документ Копенгагенського совещання Конференції по членському виміру СБСЕ : міжнародний документ от 29 июня 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_082.
9. Щодо правового регулювання проведення мирних заходів : Лист Мін'юсту України від 26 листопада 2009 р. № 1823-0-1-09-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v823-323-09>.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій) № 6-рп/2016 від 8 вересня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.
11. Белов Д. Проблема реалізації конституційного права громадян на мирні збори: окремі аспекти / Д. Белов, О. Бузіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія ПРАВО. Випуск 1. – Ужгород : ЛІРА, 2014. – С. 60–62.
12. Практика ЄСПЛ: право на мирні зібрання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat9.pdf>.
13. Смокович М. Право на свободу мирних зібрань: реалії та перспективи в Україні / М. Смокович // Юридична Україна. – № 8. – 2013. – С. 22–29.
14. Проект закону про порядок організації й проведення мирних заходів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44969.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996, № 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
16. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
17. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права ООН : пакт, міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
18. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.